

बालकांचे हक्क व उल्लंघन

डॉ संजय साळीवकर

श्री रामराव सरनाईक समाजकार्य महाविद्यालय, वाशिम.

प्रस्तावना :

बालक हा देशाचा भावी नागरीक आहे. लहान वयात त्याची काळजी घेणे महत्वाचे आहे. कारण तो दुर्बल आहे. बालकांचा विकासाकडे विशेष लक्ष देणे कुटुंबाचे मुख्य कर्तव्य आहे. त्याच्या प्रथमतः बौद्धिक शारीरिक विकासाकडे विशेष लक्ष पुरवावे लागते. यानंतर शैक्षणिक विकास महत्वाचा आहे.

बालकांना मुलभूत अधिकार जन्मतः प्राप्त झाले आहे. बालकांना प्राप्त झालेले अधिकार त्याचा पूरेपूर उपयोग होतो बालक आजही अनेक अधिकारांपासून वंचित आहे. ज्या वयात खेळणे, हसणे इ. आनंद जीवनात असतो त्याच वयात त्याच्यावर कष्टाची कामे करण्याची वेळ येते. त्यामळे बालक शिक्षणापासून वंचित आहे. त्यामुळे बौद्धिक व शारीरिक विकास खुंटतो.

1989 रोजी जागतिक शिखर परिषदेमध्ये बालकांच्या समस्येवर अधिकारांवर चिंतन करण्यात आले असून बालकांच्या अधिकाराचे व विकासाचे नियम पारित करून बाल हक्क संहिता तयार करून संयुक्त राष्ट्राने स्विकारली आहे.

बालकांना प्राप्त झालेल्या मानवी अधिकाराची अंमलबजावणी करण्याकरीता प्रयत्न करण्यात आले आहे. यामुळे बालकांचे मानवी अधिकार कोणी हिरावून घेवू शकणार नाही.

बालकांचे हक्क अबाधित राहावे व त्यांना त्याची उपयोग घेण्याकरीता अपंग बालक मतिमंद बालक विधी संघर्ष ग्रस्त बालक, कुपोषित बालक इ. बालकांच्या प्रश्नांवर लक्ष देवून त्याची जागतिक पातळीवर कारणीमिमांसा करण्यात आली. 11 डिसेंबर 1998 ला बालकांचा 'Child चा अधिकार' या जाहिरनाम्यास भारताने मान्यता दिली आहे.

बालकांचे आयुष्य सुखी व समृद्धी करण्याकरीता मानवी अधिकाराची गरज भासते. बालकांना त्याचे अधिकार प्राप्त व्हावे व कोणताही बालक आपल्या मानवी अधिकारांपासून वंचित राहू नये व त्यांना सन्मानपूर्वक जीवन जगण्याची संधी प्राप्त करून देण्याकरीता मानवी अधिकार अधिनियम 1993 नुसार राष्ट्रीय पातळीवर बाल हक्क आयोगाची स्थापना करण्यात आली. बाल हक्क संस्था व कायदा 2005 मधील बालकांच्या हक्कांचे संरक्षण व्हावे म्हणून 2006 मध्ये आयोगाची निर्मिती करण्यात आली.

बालकांचे हक्क :

बालक हा दुर्बल घटक आहे. त्याचा विकास व्हावा म्हणून संयुक्त राष्ट्रसंघाने बाल हक्क स्विकारले आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाने 1995 मध्ये बालकांच्या हक्काचा जाहिरनामा जाहिर केला.

1. धर्म, जात, वंश, लिंग, भाषा, भेद बालकांबाबत करता येणार नाही.
2. बालकांचे वार्ड व हिंसक कृत्यांपासून रक्षण
3. बालक ज्या राष्ट्रात जन्मले त्या बालकास जन्मतः त्या देशाचे राष्ट्रीयत्व

4. बालकांना शारीरिक, सामाजिक व मानसिक विकासाकरीता संधी प्राप्त झाली आहे.
5. बालकांसोबत भेदभाव केल्या जाणार नाही.
6. बालकांना सामाजिक गरजा प्रदान करण्यात आल्या.
7. बालकांना सवित्ते व मोफत शिक्षण प्राप्त झाले आहे.
8. बालकांना प्रेम व सहानुभुती मिळाली पाहिजे.

1. बालकांना जीवन जगण्याचा अधिकार :

बालकांच्या जीवन जगण्याचा अधिकार त्यांच्या पासून कोणीही हिरावून घेवू शकत नाही. बालक स्वतंत्र व मुक्तपणे जीवन जगू शकते. बालकांना जीवन जगण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे.

2. संरक्षण अधिकार :

बालकांचे कोणीही शोषण करणार नाही कोणीही बालकांकडून जबराने काम करून घेवू शकत नाही. उदा. बालकांकडून कष्टाची कामे करून घेवू शकत नाही. धोक्याच्या स्थळी कामे करणे इ ज्या ठिकाणी व स्थितीत बालकांचे शोषण होते अशा परिस्थितीत शोषणापासून त्यांचे संरक्षण केल्या जाते.

3. निर्णयाचा अधिकार :

बालकांना निर्णय स्वातंत्र असून त्यांचे म्हणणे योग्यरित्या एकूण घेतल्या जाते. बालकांना व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करण्याचा अधिकार असून त्या करीता संधी प्राप्त करून दिल्या जाते. योग्य वेळी त्याला निर्णय घेता येतो त्याच्या निर्णयावर बाधा आणता कामा नये

4. विकासाचा अधिकार :

बालकांना स्वतःचा विकास करण्याची संधी प्राप्त झाली आहे सवित्ते व मोफत शिक्षण घेण्याचा अधिकार आहे. शिक्षण त्यांचा अधिकार झाला आहे.

1. बाल कामगारांना शिक्षण
2. बालिका शिक्षण
3. अपंग व विशेष बालकांना शिक्षणाची संधी
4. बाल कामगारांना शिक्षण

5. सर्व शिक्षा अभियान :

भारत सरकारने प्राथमिक शिक्षणाकरीता 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील बालकांना मुक्त व सवित्ते शिक्षण अनिवार्य केले आहे.

बालकांच्या हक्कांच्या संदर्भात काही घटनात्मक तरतुदी करण्यात आल्या आहे. राज्य घटनेने बालकांच्या कल्याणाकरीता अधिकार बहाल केले आहे बालकांचे संरक्षण व्हावे व त्यांचे शोषण रोखण्याकरीता घटनेने त्यांचे हक्क नमूद केले आहे.

1. कलम 14 – घटनेने सर्वांना समान अधिकार दिले आहे बालकांना समान अधिकार प्राप्त झाले आहे
2. कलम 15 – कलम 15 नुसार बालकांबाबत कोणताही भेद करता येणार नाही.
3. कलम 25 – बालकांना कोणत्याही धोकादायक स्थळी व धोकादायक काम करण्यावर बंदी घातली आहे.
4. कलम 23 व 28 लहान बालकांना काम करण्यावर बंदी असून त्यांच्या कडून काम करून घेण्यास बंदी आहे
5. कलम 30 – बालकांचे शोषण करणार नाही व शोषणापासून संरक्षण देण्यात येते.
6. बालकांचे शोषण रोखल्या जावे त्यांचे संरक्षण व्हावे म्हणून संयुक्त राष्ट्र संघाने विशेष प्रयत्न केले असून त्याचा स्विकार भारताने केला आहे.
1. बालकांना सुदृढ आरोग्य व तपासणी व लसीकरण
2. बालकांना मोफत शिक्षण प्राप्त झाले आहे
3. बालकांना खेळण्याची व्यवस्था व मनोरंजनाची सोय आहे.

4. बालकांकरीता सकस आहार
5. अपंग व विशेष बालकांकरीता विशेष सेवा उपलब्ध

बाल लैंगिक अत्याचार प्रतिबंध कायदा :

बालकांवरील लैंगिक अत्याचार रोखण्याकरीता बाल लैंगिक अत्याचार प्रतिबंध कायदा नोव्हेंबर 2012 मध्ये पारीत करण्यात आला व बालकांवरील लैंगिक अत्याचारात वाढ होवू नये त्यांना संरक्षण प्राप्त व्हावे याकरीता 18 वर्षे वयाखालील बालकांना संरक्षण देण्यात आले.

बाल हक्कांचे उल्लंघन :

बालक हा देशाचा कणा आहे. भारत बालकांची संख्या 42 टक्कापेक्षा अधिक आहे बालक दुर्बल घटक असल्यामुळे त्यांच्यावर अत्याचार होत आहे. बालकांना शोषणापासून रोखण्याकरीता व संरक्षणाकरीता विविध कायदे करण्यात आले आहे. बालकांना जन्मतः मानवी अधिकार प्राप्त झाले परंतु मानवी अधिकाराचे व त्यांना प्राप्त झालेल्या हक्कांचे उल्लंघन झाल्याचे अद्यापपर्यंत लक्षात येत नाही.

1) लैंगिक शोषण :

मुलांच्या प्रेमळ व साधेपणाचा फायदा समाजातील काही असामाजिक तत्वे घेत असतात. त्यांना आमिष देवून प्रेमाचे नाटक करून आपल्या मोहपाशात अडकून लैंगिक अत्याचार केले जातात. बालकांना कायद्याचे पाठबळ असतांना सुध्दा त्यांच्या हक्कांना पायदळी तडवली जाते. बालकांवर लैंगिक अत्याचार झाल्यावर मुलाचा व कुटुंबाच्या बदनामीचा विचार करता तक्रार करीत नाही किंवा कोर्टाकडे धाव घेत नाही. बालकांचा विनयभंग कलम 354 व बालकांशी अनैसर्गिक संभोग कलम 377 या कलमांचा समावेश असतांना सुध्दा कायद्याचा उपयोग केला जात नाही. बालक ज्या ठिकाणी कामे करतांना तेथे बहुतांश बालकांचे लैंगिक शोषण केले जाते. एवढेच नव्हे तर बालिकांचे लैंगिक शोषण झालेले आपण नेहमीच ऐकत असतो.

2) कन्या भ्रूण हत्या :

स्त्रीच्या गर्भातील गर्भ कन्येचा असेल तर गर्भपात केला जातो. गर्भलिंग परिक्षण विरोधात कायदा असतांना सुध्दा गर्भाचे परिक्षण करून कन्या भ्रूणाची हत्या केली जाते. कायद्याचे पाठबळ असतांना बालकांच्या हक्कांचे उल्लंघन केल्या जाते.

3) घरकाम करणारी बालके :

कौटुंबिक दारीद्रय व बापाच्या वेसनाधिकतेमुळे अनेक बालक श्रीमंताकडे घर काम अल्प मोबदल्यात करतात. महिनाभर काम करून त्याचे पालक घर मालकाकडून त्याची मजूरी घेवून जातात. लहान वय शिक्षण घेण्याचे असतांना त्यांच्याकडून या वयात कामे करून घेतली जातात. येथे त्यांच्या शिक्षणाचा हक्क हिरावून घेतल्या जातो. कुटुंबामध्ये लहान भावंड असेल तर थोरल्याला त्यांच्यावर लक्ष ठेवण्याकरीता घरीच थांबावे लागते. बहुतांश हे चित्र आदिवासी भागात दिसून येते.

4) रस्त्यावरील बालक :

अन्याय, अपंग व कुटुंबातून पळून आलेली बालक रस्त्यावर कामे करतात. बस स्टॅण्ड, रेल्वे स्टेशन, इ. ठिकाणी बुट पॉलीश करणे, प्लॉस्टीक जमा करणे, वृत्तपत्र विकणे, भिक मागण इ. त्यामुळे बालक शिक्षणापासून वंचित राहतात. त्यांना त्यांच्या अधिकारापासून वंचित ठेवल्या जाते. पुढे हिच बालक लहान वयात वेसनाधिन होतात.

5) बाल कामगार :

कायदयाने बालकांकडून काम करून घेण्यास बंदी असतांना सुध्दा कायदयाचे उल्लंघन करून शेतीवरील कामे, फटाक्याच्या कारखान्यातील धोकादायक कामे, काचेच्या बांगळ्याच्या कारखान्यातील कामे इ. करून घेतल्या

जातात. बाल वयात कामाची व अर्थाजनाची जबाबदारी आल्यामुळे स्वतःचा विकास हि बालके करू शकत नाही. विकासाची संधी प्राप्त असतांना सुध्दा विकास करू शकत नाही. अर्थात त्यांचा सन्मानपूर्वक व स्वतंत्र्यरित्या जीवन जगण्याचा अधिकार हिरावून घेतल्या जातो.

6) बालकांचे अपहरण व तस्करी :

बालकांकडून कामे करून घेण्याकरीता बालकांची तस्करी केल्या जाते. बालकांचे अपहरण करणे, कुटुंबातून पळवून नेणे, प्रवासामध्ये असतांना त्यांचे अपहरण करणे इ. अशा अपहरण करून आणलेल्या बालकांकडून श्रमांची कामे करून घेतल्या जाते.

आखाती देशामध्ये उंटाच्या शर्यतीमध्ये बालकांचा उपयोग केला जातो. उंट शर्यत जिंकण्याकरीता बालकांना त्यांच्या पोटाशी बांधतात व बालक जोरजोराने ओरडले की उंट जलद गतीने धावतो. अत्यंत वाईट व घृणास्पदरित्या बालकांच्या अधिकाराचे हनन केल्या जाते.

बालकांना विविध अधिकार प्राप्त झाले आहे. याचा अर्थ तो सर्वच अधिकार वापरतात किंवा त्या अधिकाराचा उपभोग घेतात असा होत नसून अनेक वेळा त्यांच्या अधिकारांचे उल्लंघन होते. तेव्हा भारत सरकारने बाल हक्काच्या सनदेची घोषणा करून बालकांच्या विकासावर आपले लक्ष केन्द्रीत केले आहे. देशामध्ये सदृढ व जबाबदार बालक निर्माण झाला पाहिजे याकरीता अनेक कायदे पारीत केले आहे.

1) बाल अधिनियम 2000	2) बाल विवाह विरोधी कायदा 1929
3) कामगार प्रतिबंध कायदा 1938	4) मुंबई बाल सुधार कायदा 1948

बालकांवरील अत्याचार या नावे व त्यांची योग्य काळजी घेण्याकरीता बाल न्याय अधिनियम 2015 लागू करण्यात आला. या कायदयानुसार बालकांची विशेष काळजी घेवून सुविधा प्रदान करण्यात येते. बाल न्याय मंडळ, बाल न्यायालय निर्माण करण्यात आले आहे.

निष्कर्ष :

- 1) घटनात्मक बालकांना सर्व अधिकार असतांना सुध्दा बाल हक्काचे उल्लंघन होत आहे.
- 2) बालकांना सवितने व मोफत शिक्षण असतांना सुध्दा बालक शिक्षणापासून वंचित आहे.
- 3) बालकांना कायदयाचे संरक्षण असतांना सुध्दा कायदयाचे उल्लंघन होत आहे हे वरील विवेचनावरून दिसून येते.
- 4) बालकांना सामाजिक सुरक्षेचा अधिकार असून सुध्दा बालकांची सुरक्षा व संरक्षण योग्यरित्या होत नाही.
- 5) बालकांच्या अपहरण व तस्करीवर कायदयाने बंदी असतांना सुध्दा बालकांचे अपहरण करून महानगरातील अपराधी टोळ्या त्यांच्याकडून भिक मागण्याचे काम करून घेते.
- 6) कायदयाने बाल मजूरीवर बंदी घातली असतांना अनेक ठिकाणी 18 वर्षे वयाखालील बालके काम करतांना आढळून येते.
- 7) सकस आहार बालकांचा हक्क असून सुध्दा आदिवासी भागातील बालके कुपोषित आहे.
- 8) बालकांकरीता सदृढ आरोग्य असतांना सुध्दा अनेक बालक सदृढ आरोग्या पासून वंचित आहे.
- 9) घटनेतील बालकांच्या हक्काचे संरक्षण करण्याकरीता व बालकांवर होणारे अत्याचार रोखण्याकरीता बाल हक्क आयोगाची स्थापना करण्यात आली असतांना सुध्दा बालकांवरील अत्याचाराचे प्रमाण वाढतच आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. डॉ. कपूर एस. के. मानव अधिकार, सेन्डूल ला एजन्सी इलहाबाद 2015
2. प्रा. कुलकर्णी पी. के. मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय, डायमंड पब्लिकेशन पुणे 2013
3. जी. दास सोशल सर्वे अँड रिसर्च, किताब महल, न्यु. दिल्ली